

Qarabağ folklorunda antroponimlər və onların linqvistik xüsusiyyətləri

Rafiq Məmmədov

Bakı Slavyan Universiteti. Azərbaycan.

Annotasiya. Dünyada adsız insan yoxdur. Hər bir xalqın özünəməxsus şəxs adları sistemi mövcuddur. Adqoymada isə bu sistemə daxil olan adlardan istifadə olunur. Körpəyə ad qoyarkən ilk öncə milli zəminə əsaslanan adlar seçilir. Adlar bir növ xalqın, millətin milli möhürü sayılır. Şəxsin milliyyəti məhz onun adları ilə müəyyən olunur.

Qədim Azərbaycan torpağı olan Qarabağda hələ eradan əvvəlki dövərlərdə türklər yaşamış, türklər, o cümlədən Azərbaycan türkləri yerli folklor nümunələrini yaratmışlar. Təbii ki, bu səbəbdən türk antroponimləri Qarabağ folklorunda aktiv şəkildə işlənməkdədir. Türklərin islam dinini qəbul etməsindən sonra ərəb adlarına üstünlük verildi. Ona görə də Qarabağ folklorundakı antroponimlər milli və ərəb-fars mənşəli olaraq iki yerə bölünür. Azərbaycan dilindəki mövcud olan antroponimlərin məcmusunu təşkil edən antroponomiya öz funksiyasına və antroponomik sistemdə tutduqları yerə görə Azərbaycan antroponomiyası əsas və köməkçi ad kateqoriyalarına bölünür ki, onlar da Qarabağ folklor nümunələrində əks olunur.

Məqalənin yazılmasında müxtəlif dillərdə yazılmış elmi mənbələrdən istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: ad, antroponim, folklor, Qarabağ, köməkçi ad

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 11.01.2022; qəbul edilib – 17.01.2022

Anthroponyms and their linguistic features in Karabakh folklore

Rafiq Mammadov

Baku Slavic University. Azerbaijan.

Abstract. There is no nameless person in the world. Each nation has its own system of personal names. In naming, the names included in this system are used. When naming a baby, first of all, the names are based on the national background. Names are a kind of national seal of the people. A person's nationality is determined by his name. Karabakh, the land of ancient Azerbaijan, has been inhabited by Turks since BC times, and the Turks, namely the Azerbaijani Turks, created local folklore. Of course, for this reason, Turkic anthroponyms are actively used in Karabakh folklore. After the Turks accepted Islam, Arabic names were preferred. Therefore, anthroponyms of Karabakh folklore was divided by national and Arabic-Persian origin. Anthroponomy, which is a set of anthroponyms existing in the Azerbaijani language, is divided by main and auxiliary name combinations, which is also reflected in the examples of Karabakh folklore.

Scientific sources written in different languages were used for writing the article.

Keywords: name, anthroponym, folklore, Karabakh, auxiliary name

Article history: received – 11.01.2022; accepted – 17.01.2022

Giriş / Introduction

Onomastika xüsusi adları öyrənən elm kimi keçən əsrin 30-cu illərində formalaşmışdır və ümumi dilçilik nəzəriyyəsinə uyğun olaraq inkişaf edir. Onun tədqiqat obyektini humanitar elmlərlə – tarix, etnoqrafiya, sosiologiya, ədəbiyyatşünaslıq və s. ilə əlaqəlidir. Beləliklə, onomastik tədqiqatların çoxu dissiplinar xarakter daşıyır. Bundan əlavə, onomastikanın müstəqil elm kimi ayrılması ondan öz nəzəriyyəsini və tədqiqat metodlarını, həmçinin terminoloji bazasını inkişaf etdirməyi tələb edirdi [11, s.92]. Bununla belə, dilçiliyin digər sahələrinin fəal inkişafı fonunda xüsusi adlarla bağlı işlərin geniş çərçivədə aparılmasına baxmayaraq, nəzəri onomastika hələ də vahid elmi paradigmatıya çevrilməmişdir. Onomastikanın öz predmeti olan müstəqil elm kimi ayrılması xüsusi linqvokulturoloji hadisələr kimi xüsusi adlara marağın inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb etmiş və öz bəhrəsini vermişdir. Lakin indi bütöv elmin hələ də nəticə vermədiyini etiraf etməmək mümkün deyil və onomastikanın bütövlükdə səmərəli şəkildə nəzərdən keçiriləcəyi ən azı bir müddət əsərin adını çəkmək çətinidir. Folklorun onomastikasına gəldikdə, bu o deməkdir ki, müxtəlif folklor janrlarında xüsusi adların tədqiqi təkcə onların semantikasi ilə deyil, həm də bir sıra əlaqəli məsələlərlə – onomastik tipologiya və stratigrafiya (adların müxtəlif semantik və funksional taksonomiyalarının qurulması), sinxronluq və diaxroniyada ad (adın daxili formasının və onun metaforik potensialının təhlili), onomastik törəmə və sintaktika (adların formalaşması və uyğunluğu məsələləri və onların komponentləri) və s. ilə bağlıdır. Ona görə də onomastik tədqiqatın problematikasi “semantik çərçivə”dən kənara çıxır və paradoksal olaraq hər hansı metodun praktiki tətbiqində eyni çərçivəyə qayıdır, hətta ilkin olaraq semantika məsələsi tədqiqatçı tərəfindən əsas məsələ kimi

qoyulur. Onomastik tədqiqatın problematikasi buna görə də “semantik çərçivədən” kənara çıxır və paradoksal olmasa da, ilkin olaraq semantika məsələsi tədqiqatçı tərəfindən əsas məsələ kimi qoyulur. Qeyd edək ki, bu mənada folklor onomastikasının tədqiqi digər onim qruplarının (real və qondarma) tədqiqindən fərqlənir, belə ki, xüsusi adların asemantikliyi və ya onların linqvistik mənası deyil, yalnız nitq ünsürü olub-olmaması məsələsi hələ də mübahisəlidir. Xüsusi isimlər təbiətinə görə konnotativdir və konsepsiyaya (konseptual məzmunu) malikdir. S.Kripkenin nəzəriyyəsində bu “sərt təyinedici” olaraq adlandırılır [9, s.11]. Folklor onomastik məkanı heterojen olduğundan, ondakı adların bəziləri daha böyük konseptual məzmunu malik ola bilər (məsələn, epos, nağıl və ritual folkloradakı adlar), bəziləri – az (tarixi folklorlarda adlar), bəzilərinə isə ümumiyyətlə, yoxdur (məhəbbət mahnılarında, tapmacalarda, atalar sözlərində adlar). Bu, daha çox antroponimlərə, daha az – toponimlərə aiddir, lakin hər halda folklorlarda xüsusi adların janr fərqləndirilməsi onların semantikasını başa düşmək üçün aça bilər. Ad folklorlarda nə qədər geniş yayılıbsa, bir o qədər mənə ifadə edən xüsusiyyətlərə malikdir və o qədər də ümumi isimə daha çox yaxınlaşır. T.V.Toporova qədim alman mifopoetik adlarını araşdıraraq belə nəticəyə gəlir: “Mifopoetik xüsusi isimlərin spesifikasiyi. Xüsusi ad və ümumi isim arasındakı sərhədlərin müəyyən edilməsi xüsusi adların statusundan asılıdır [13, s.9]. Müəyyən bir şəxsi ad özlüyündə, müəyyən bir şəxsə tətbiq edilmədən, xalqın dilində mücərrəd bir şey deyil, bu, belə desək, təkcə formal deyil, həm də maddi dəyərdir. Xalq şüurda demək olar ki, hər bir ad, bu adı daşıyan əlamətin təbiətindən asılı olmayaraq, müəyyən bir xüsusiyyət və ya hətta bir qrup xüsusiyyət ideyası ilə əlaqələndirilir.

Əsas hissə / Main Part

Folklorun onomastikasi ümumi mənada şifahi xalq yaradıcılığında personajların və artefaktların xüsusi adları, habelə, coğrafi adların məcmusudur. Folklorun istənilən janrında xüsusi

adların olması və onların folklor mətninin təşkilində xüsusi, simvolik rolu, görünür, linqvistik universalidir. Folklor onomastikasının orijinallığı və onun bütün humanitar elmlər

kompleksi üçün xüsusi dəyəri bir tərəfdən onun öyrənilməsinin zəruriliyindən, digər tərəfdən, ədəbi mətnlərin onomastikasının bu istiqamətinin ayrıca və xüsusi bir elmi intizama – folklor onomastikasına ayrılmasının mümkünüyü haqqında” bəhs edir .

T.A.Sirotkinanın qeyd etdiyi kimi, şəxs adları olduqca çox yayılmışdır, folklor mətnlərində diqqəti çəkir və müxtəlif janrlarda özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Onların simvolik mənalarının yaranması əsrlər boyu davam edən uzunmüddətli prosesdir, xalqın tarixi və mədəniyyəti, adət-ənənələri ilə bağlıdır [12, s.87]. Son onilliklərin ayrı-ayrı əsərlərinin analizi folklor onomastikası tədqiqatçılarının qarşıya qoyduğu məqsəd və vəzifələrin təxmini çevrəsini və onların metodologiyasını qısaca təsvir etməyə imkan verir. Adların poetik quruluşu ayrıca nəzərdən keçirilir: ad mikromətn olaraq, təkrar əsaslanan, alliterasiya, metafora və s. kimi “dünyanın onomastik modeli” mühüm terminindən istifadə edən müəllif [13, s.240-241], burada xüsusi adlar dilin konseptual məkanının bir hissəsini təşkil edən koordinat rolunu oynadığını qeyd edir.

Xüsusi adlar sistemində antroponimlərin xüsusu rolu olduğu üçün bu dil vahidləri folklor onomastikasında da önəmli yerə sahibdirlər. “Antroponim – ümumiləşmiş halda şəxs adlarının məcmusunu bildirən termin olub, şəxsin öz adını, atasının adını, soyadını, ləqəb və təxəllüslərini, ayamalarını və s. əhatə edir” [8, s.58].

Antroponomik sistemində işlənən antroponimlər iki növə ayrılır: 1. Adi-real antroponimlər və 2. Qeyri-adi bədii antroponimlər. Cəmiyyətdə insanları bir-birindən fərqləndirmək məqsədilə istifadə olunan hər bir həqiqi ad real antroponim, folklorlarda müəyyən bədii məqsədlərlə bağlı işlədilər antroponimlər isə qeyri-adi antroponimlər adlanır. Bu tip antroponimlərə uydurma və əfsanəvi ad da deyirlər. “Folklor onomastikasında bəzi antroponimlər dini-əsətiri, əfsanəvi olmaları ilə qeyri-real onovahidlər kimi özünü göstərir: Süleyman, Zal, Nəmrud, Adəm, Xəlilullah, Yusif, Mahi-Kənan, Nuh, Piri-Kənan, Zöhhak, Şahi-Mərdan və s.” [3, s.32].

Antroponimlər ilk növbədə addır. Onlar ad olsalar da, dilin qayda-qanunlarına tabedir. Adlar həm də dövrün, zamanın məhsuludur. Cə-

miyyətdə gedən dəyişmələr dildə əks olunur. Müxtəlif ictimai formasiyalar, hakimiyyət quruluşları, insanların zamanla ətraf mühitə olan baxışları, dünyagörüşlərinin dəyişməsi antroponimlər vasitəsilə gələcək nəsillərə çatdırılır. Buna görə də təbii ki, zamanla dövrün tələblərinə cavab verməyən antroponimlər dilin antroponomik sistemini tərk edir. “...hər bir adda tarixin əlamətləri, nişanə və izləri yaşayır. Məlum faktır ki, qədimdə, ibtidai icma dövründə xüsusi adlar az olmuşdur. Bunlar get-gedə cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olaraq artmış və zənginləşmişdir. Bu proses müasir dövrə doğru hərəkət etmiş, indi də davam etməkdədir” [7, s.56]. Məhz bu səbəbdən Qarabağ folklorunda işlənən onomastik vahidləri – antroponimləri araşdırıb öyrənmək qədim yurd yerimizin tarixini, mədəniyyətini, ədəbiyyatını öyrənmək baxımından əvəzolunmaz mənbədir.

“İctimaiyyətə, cəmiyyətə xidmət edən insan adlarının əsas vəzifəsi cəmiyyət üzvlərinin birini digərindən fərqləndirməklə yanaşı, insanlar arasındakı ünsiyyəti sahmana salmaqdan ibarətdir. Çünki hər bir antroponim (şəxs adı) müxtəlif semantik mənaları özündə sirli və gizli şəkildə saxlayan neçə-neçə əsrlərin və qərinələrin yadigarıdır” [2, s.55].

Ümumiyyətlə, onu da demək lazımdır ki, Qarabağ folklorunda rast gəldiyimiz antroponimlər Azərbaycan dilinin ümumi antroponomik sistemindən kənara çıxmır. Qarabağ folklorunda işlənən antroponimlər şərti olaraq üç yerə bölünür: 1. Dini mahiyyət daşıyan antroponimlər; 2. Tarixi şəxsiyyətlərin adları; 3. Sadə xalq kütləsinin adları.

Bunlardan birincisi dini mahiyyət daşıyan antroponimlərdir. Təbii ki, Qarabağ folklorunda işlənən, dini mahiyyət daşıyan şəxs adlarının böyük qismi islam dini ilə bağlı dil vahidləridir. Bu antroponimlərin əksəriyyətində islam dininin müqəddəs simalarının adları əks olunur.

Məsələn, Həzrət Abbas qənimin olsun; Həzrət Əli belini qırsın [5, s.371]; Azrayıldı, Mikayıldı, Cəbrayıldı, İsrafıldı, bular dörd qardaşdı [6, s.10].

*Dedim Əli adına,
Əli yetsin dadına.*

Əli, Əli deyəndə
Məni də sal yadına. [7, s.189]

Təbii ki, Azərbaycan dilinin ad sistemində qeyri-dinlərin peyğəmbərlərinin adları da əks olunub və bu kimi dil vahidləri xalq arasında artıq ümumişləklilik qazanmışdır. Buna görə də Qarabağ folklorunda digər dinlərin nümayəndələrinin adlarına da rast gələ bilərik. Məsələn, Bir gün *Musa peyğəmbər* Allaha deyir ki, sənən allahlığı isdiyirəm bircə günnüh, şeytannan hesabım var, onu çəkim, onnan sora gənə də sənindi [7, s.129].

Qarabağ folklorunda tarixdə yaşamış məşhur adamların adlarına da rast gəlinir. Qarabağ folklorunda işlənən tarixi şəxsiyyətlərin adları Yaxın Şərq ədəbiyyatında rast gəlinən tarixi şəxs adları sistemindən kənara çıxmır. Şərq ədəbiyyatında ən yayılmış tarixi şəxsiyyət adlarından “Rüstəm Zal, Şah Abbas, Allahverdi xan, İsgəndər, Məhəmməd bəy Cavanşir, Pənah xan və s.” kimi şəxs adları Qarabağ folklorunda da geniş şəkildə işlənərkəndir. Məsələn, Yer kürəsinə *Rustam Zal* kimi pəhlivan gəlmiyif. Deyir ki, *Rustam Zal* yeriyəndə topuğuna kimi batırmış torpağa. *Şah İsgəndər* deyilənə görə, çoban oluf, camaatın qoyununa gedirmiş. Bir dağ var imiş, gətirir o dağın kölgəsinə yığmış, özü də oturmuş qoyunun yanında. Bərdədə də Nüşabə xanım oluf. *Nüşabə xanım* da arvad xeylağıdı da. Gəlif Nüşabə xanıma deyif ki, sən mana tabe olmalısən. Sənin teritoriyanda olan adamlar mana tabe olmalıdı [5, s.77]. Bir gün *Şah Abbas Vəzir Allahverdi xannan* gedir bir kəndə dərviş libasında. Şah oğlu *Şah Abbas* təğyirlibas oluf *Vəzir Allahverdi xannan* gəzirmiş. Bir bağın böyrünnən keçirmişdər, özü də bərk susamışdər; 868-ci ildə *Kərbəlayi Şeyx Səfi* Qarabaği yerli bəylərin maliyyə yardımını ilə məscidi yenidən inşa etdirir, ona dörd minarə əlavə edir. *Pənahəli xanın* bacısı, *Məhəmməd bəy Cavanşirin* qəbri də ordadır.

Şah Abbas sürəti Azərbaycan folklorunda, o cümlədən Qarabağ folklorunda təzadlı xarakter daşıyır. Bəzi nümunələrdə həddindən artıq qəddar şah kimi təqdim olunan Şah Abbas, bəzi əsərlərdə humanist, xalqın qayğısına qalan obraz kimi canlanır.

Qarabağ folklorunda işlənən tarixi şəxsiyyət adlarından bəziləri isə məhz yalnız Qarabağla bağlıdır. Qarabağın tarixi şəxsiyyətlərinin adlarının işlənmə tezliyi təbii ki, Qarabağ folklorunda daha intensivdir. Belə tarixi şəxsiyyət adlarından biri də *Molla Pənah Vaqif* antroponimidir. Məsələn, *Molla Pənah Vaqif* gəlif burda məktəb açır, məktəbdarlıqla məşğul olur. İbrahim xanın da bir sərkarı olur. Mal-qaranın, dövlətin başçısına sərkar deyillər.

Tarixi şəxsiyyətlərin adlarının folklor leksikasında işlənməsi bu sahənin digər tədqiqatçıları tərəfindən də təsdiqlənmişdir. Bu haqda F. Xalıqov yazır: “Bir sıra tarixi şəxsiyyət adlarına folklorlarda daha çox pəremik vahidlərin dilində təsadüf olunur. Belə vahidlər müxtəlif istiqamətlərdə inkisaf edərək xalqın milli adətlərini, dünyagörüşünü, iqtisadi, siyasi, mənəvi səciyyəsi, psixologiyasını, həyat tərizini əsk etdirən xüsusiyyətlərə uyğun şəkil almış və beləliklə, məcazlaşma xarakteri kəsb etmişdir. Onlar ümumiləşə bilir və xüsusi isimlər-adlar formasında aparıcı rola malikdir” [3, s.61].

Qarabağ folklorundakı antroponimlərin bir layını da sadə xalq kütləsinin dilində işlənən dil vahidləri təşkil edir. Bu tip folklor nümunələri xalqın sadə həyatından bəhs edir. Məsələn,

Ay qız, adın Mirvari,
Danışmırsan, gül barı.
Evimizə gəlmırsən,
Qonşumuza gəl barı.

Ay qız, adın Yaməni,
Sıxmalıyam məməni.
Sıxarsan, incidərsən,
Oyadaram nənəmi.

Oğlan adın Yaqubdu,
Günlər ara olufdu.
Verdiyin qızıl üzük,
Barmağımı boğubdu.

Oğlan, adın Talıbdı, haxışta,
Gün dağları alıpdı, haxışta.
Verdiyin qızıl üzük, haxışta,
Barmağımda qalıbdı, haxışta.

“Onomastik vahidlərə məxsus xüsusiyyətlərdən biri də təkmənalılıqdır (monosemantizmdir). Xüsusi isim kimi, məsələn, Əhməd hər hər halda Əhməd olaraq qalır. Lakin ümumi isim (appelyativ) kimi o, öz oğlu üçün ata, atası üçün oğul, babası üçün nəvə, nəvəsi üçün baba, babası üçün qardaş, bacısı üçün dayı, qardaşı oğlu üçün əmi, arvadı üçün ər və s. appelyativ-

lərlə adlandırıla bilər. Düzdür, Əhmədin aya-ması da ola bilər. Lakin biz yenə təkmənalı onomastik vahidlə qarşılaşmalı olarıq” [1, s.320]. Dilin ümumi antroponomik sistemdən kənara çıxmayan Qarabağ folklorunda işlənən şəxs adlarının Ağamusa Axundovun dediyi kimi, ilkin prinsipi təkmənalılıqdır.

Nəticə / Conclusion

Xüsusi adlar tarixən ümumi mənalı leksik vahidlər olub, hansı dildən olmasından asılı olmayaraq, xüsusi ad kateqoriyasına keçən kimi öz leksik mənasını tərk edir. Onomastik sistemdə önəmli lay təşkil edən şəxs adları – antroponimlər Azərbaycan dilinin bədi üslubunda daha çox işlənmə tezliyinə malik olaraq poetik obrazlılığa malik olur. Antroponimlər Qarabağ folklorunda müxtəlif nitq vahidləri sistemində

obrazlılıq imkanlarını əks etdirir. Antroponimlərin digər dil vahidlərindən əsas fərqi onların həm linqvistik, həm də ekstralinqvistik amillərlə bağlı olmasıdır.

Qarabağ folklorunda işlənən antroponimlər canlı danışq dilinin nümunələri olub, şəxsin bu və ya digər əlamətini, xasiyyət və xarakterini əks etdirir.

Ədəbiyyat / References

1. Axundov A. Onomastik vahid: onun təbiəti və dil sistemində yeri. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, I c. Bakı: Elm və təhsil, 2012.
2. Cəfərov Y. Azərbaycan dilinin onomastikası müstəqillik dövründə. Bakı: Elm və təhsil, 2014
3. Xalıqov F. Azərbaycan onomalogiyası (Folklor əsasında). Bakı: Müəllim, 2009.
4. Qarabağ: folklor da bir tarixdir III kitab (Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər, Laçın və Şuşa rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). 2012.
5. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. II kitab (Bərdə və Ağcabədi rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri).
6. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. I kitab (Ağdam, Füzuli, Ağcabədi, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, 2012.
7. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı: Maarif, 1988.
8. Sadiqova S., Hüseynova N., Novruzova S., Həsənli-Qəribova Ş. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı: Elm, 2019.
9. Блох М.Я., Семенова Т.Н. Имена личные в парадигматике, синтагматике и прагматике. Москва: Готика, 2001.
10. Казакова И.О. Топонимия сербского и хорватского поэтического фольклора: дис. ... канд. филол. наук. Москва, 2002.
11. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии / отв. ред. А.В.Суперанская. 2-е изд. Москва: Наука, 1988.
12. Сироткина Т.А. Личное имя в фольклорном тексте // Фольклорный текст–98. Пермь, 1998.
13. Топорова Т.В. Язык в зеркале культуры: древнегерманские двучленные имена собственные. Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996.

Антропонимы и их языковые особенности в Карабахском фольклоре

Рафик Мамедов

Бакинский Славянский Университет. Азербайджан.

Резюме. В мире нет безымянного человека. У каждого народа есть своя система личных имен. В именовании используются имена, входящие в эту систему. При именовании ребенка, в первую очередь имена исходят из национальной принадлежности. Имена являются своеобразной национальной печатью народа. Национальность человека определяется по его имени. Карабах – земля древнего Азербайджана, была заселена тюрками с доисторических времен, и тюрки, а именно азербайджанские тюрки, создали образцы местного фольклора. Конечно, по этой причине в карабахском фольклоре активно используются тюркские антропонимы. После того, как турки приняли ислам, предпочтение отдавалось арабским именам. Поэтому антропонимы в карабахском фольклоре делятся на национальные и арабо-персидского происхождения. Антропонимия, представляющая собой совокупность существующих в азербайджанском языке антропонимов, подразделяется на основные и вспомогательные именные категории в соответствии с их функцией и местом в антропонимической системе, что также отражено на примерах карабахского фольклора.

При написании статьи использовались научные источники, написанные на разных языках.

Ключевые слова: имя, антропоним, фольклор, Карабах, вспомогательное имя